LISONIY SHAXS TUSHUNCHASINING SHAKLLANISH TARIXI

G. X. Qurbonova
TerDPI O'zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dots.v.v.b.F.f.f.d.(PhD).

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lgan antropotsentrik paradigma doirasida "lisoniy shaxs" (homo loquens) tushunchasining yuzaga kelishi, shakllanish bosqichlari va evolutsiyasi tadqiq etiladi. Maqolada konsepsiyaning falsafiy-nazariy ildizlari, Vilgelm fon Humboldt, Sharl Balli kabi olimlarning qarashlari hamda XX asr oxirida lisoniy shaxs nazariyasining mustaqil yo'nalish sifatida shakllanishiga ulkan hissa qo'shgan Y.N.Karaulov konsepsiyasi tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida lisoniy shaxs muammosining o'rganilish darajasi va istiqbollari yoritilgan.

Kalit so'zlar: antropotsentrizm, lisoniy shaxs, til va madaniyat, Y.N. Karaulov, nutqiy faoliyat, lisoniy mentalitet, o'zbek tilshunosligi.

Аннотация: В данной статье исследуются возникновение, этапы формирования и эволюция понятия "языковая личность" в рамках антропоцентрической парадигмы. В статье анализируются философско-теоретические истоки концепции, взгляды таких ученых, как Вильгельм фон Гумбольдт, а также концепция Ю.Н. Караулова, внесшего огромный вклад в становление теории языковой личности как самостоятельного направления в конце XX века. Также освещаются степень изученности и перспективы проблемы языковой личности в узбекском языкознании.

Ключевые слова: антропоцентризм, языковая личность, язык и культура, Ю.Н. Караулов, речевая деятельность, языковой менталитет, узбекское языкознание.

Abstract: This article examines the emergence, stages of formation, and evolution of the concept of "linguistic persona" within the framework of the anthropocentric paradigm. The paper analyzes the philosophical and theoretical roots of the concept, the views of such scholars as Wilhelm von Humboldt, as well as the conception of Y.N. Karaulov, who made a huge contribution to the establishment of the theory of linguistic persona at the end of the XX century. The degree of study of the linguistic persona problem in Uzbek linguistics is also highlighted.

Keywords: anthropocentrism, linguistic persona, language and culture, Y.N.Karaulov, speech activity, linguistic mentality, Uzbek linguistics.

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlariga kelib jahon tilshunosligida tizim-struktura paradigmasidan antropotsentrik paradigmaga o'tish davri boshlandi. Bu davrda til faqatgina o'z ichki qonuniyatlariga ega bo'lgan mavhum belgilar tizimi sifatida emas, balki inson faoliyatining uzviy qismi, uning tafakkuri, madaniyati va ma'naviy olamini aks ettiruvchi bosh omil sifatida o'rganila boshlandi. S.G.Vorkachev ta'kidlaganidek, tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning qaror topishi bevosita lisoniy shaxs va konsept tushunchalarining fanga kirib kelishi bilan bog'liqdir [5, C. 66].

Lisoniy shaxs – bu til tizimini egallagan, matnlar yaratish va ularni idrok etish qobiliyatiga ega bo'lgan, o'zida milliy-madaniy kodlarni tashuvchi insonning umumlashgan obrazidir. Ushbu tushunchaning shakllanishi bir necha bosqichli murakkab evolutsion yo'lni bosib o'tgan.

Lisoniy shaxs tushunchasining falsafiy va nazariy ildizlari

Garchi "lisoniy shaxs" atamasi tilshunoslikka XX asrda kirib kelgan bo'lsada, uning falsafiy va ilmiy ildizlari nemis mutafakkiri Vilgelm fon Humboldt (1767–1835) qarashlariga borib taqaladi. Humboldt birinchilardan bo'lib tilni inson ruhining faoliyati (energeia) sifatida talqin qildi. Uning fikricha, til xalq ruhining tashqi ko'rinishi bo'lib, har bir shaxs tildan foydalanar ekan, unda o'zining individual ijodkorligini va milliy dunyoqarashini namoyish etadi [3, C. 70].

Keyinchalik, XX asr o'rtalariga kelib, til va madaniyat, til va shaxs munosabati xorijiy tilshunoslikda yanada kengroq o'rganila boshlandi. Xususan, Anna Kejebitska (A. Wierzbicka) har bir til o'ziga xos "kalit so'zlar" (key words) tizimiga ega ekanligini va ushbu so'zlar orqali o'sha tilda so'zlashuvchi lisoniy shaxsning mentaliteti va madaniy qadriyatlari ochib berilishini isbotladi [6, Pp. 25].

Y.N. Karaulovning lisoniy shaxs modeli

Lisoniy shaxs tushunchasini fundamental, tizimli va ko'p sathli nazariya shakliga keltirgan olim Yuriy Nikolayevich Karaulov bo'ldi. Uning 1987-yilda nashr etilgan monografiyasi ushbu yo'nalishda poydevor bo'lib xizmat qildi. Karaulov lisoniy shaxsning murakkab ichki tuzilishini tushuntirish uchun uning uch sathli modelini taklif qildi [1, C. 38]:

1. **Verbal-semantik sath:** Bu quyi darajada shaxs tilning an'anaviy vositalarini, so'z boyligini va grammatik qoidalarini qay darajada bilishi namoyon bo'ladi.

2. **Kognitiv (tezaurus) sath:** Bu darajada shaxsning dunyoqarashi, konseptsiyalari, tushunchalar tizimi va qadriyatlari o'rin oladi.

3. **Pragmatik (motivatsion) sath:** Bu eng yuqori sath bo'lib, shaxsning muloqotdagi maqsadlari, motivlari va kommunikativ strategiyalarini qamrab oladi [1, C. 42].

Ushbu model tilshunoslikda inson omilini tizimli o'rganish imkonini berdi.

O'zbek tilshunosligida lisoniy shaxs muammosining o'rganilishi

O'zbek tilshunosligida lisoniy shaxs muammosi asosan XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida faol o'rganila boshlandi. Professor N. Mahmudov o'z tadqiqotlarida tilning antropotsentrik tabiati haqida to'xtalib, til va milliy madaniyat munosabatini aynan lisoniy shaxs faoliyati orqali tushunish mumkinligini asoslab berdi [2, Б. 5]. Olim o'zbek lisoniy shaxsining o'ziga xos mental xususiyatlarini va nutqiy etiket normalarini tadqiq etish zarurligini ko'rsatdi [2, Б. 8].

Lisoniy shaxsning kognitiv va konseptual olamini o'zbek tili materialida o'rgangan professor Sh. Safarov esa inson tafakkurida dunyoning lisoniy manzarasi qanday shakllanishini va milliy tezaurusning lisoniy shaxs nutqidagi aksini kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan chuqur tahlil qildi [4, Б. 85].

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida badiiy lisoniy shaxs, dialektal lisoniy shaxs va muloqot daho-ijodkorlarining lisoniy shaxs modellari muvaffaqiyatli yaratilmoqda.

Lisoniy shaxs tushunchasining shakllanish tarixi tilshunoslik fanining inson sari burilish tendensiyasini aniq ko'rsatib beradi. Vilgelm fon Humboldtning falsafiy mushohadalaridan boshlangan bu yo'l, Y.N.Karaulovning mukammal tizimli modeli orqali o'zining mantiqiy tizimiga ega bo'ldi. O'zbek tilshunosligida ham lisoniy shaxs kontseptsiyasi milliy o'zlikni, madaniyatni va sharqona dunyoqarashni til vositalari orqali tushunishning eng samarali vositasi sifatida xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Караулов Ю. Н. *Русский язык и языковая личность.* – Москва: Наука, 1987. – С. 36-45.
2. Махмудов Н. *Тилнинг антропоцентрик талқини ва унинг асосий йўналишлари* // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 4. – Б. 3-12.
3. Гумбольдт В. фон. *Избранные труды по языкознанию.* – Москва: Прогресс, 1984. – С. 68-75.
4. Сафаров Ш. *Когнитив тилшунослик.* – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 82-91.
5. Воркачев С. Г. *Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании* // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.
6. Wierzbicka A. *Understanding Cultures through Their Key Words.* – Oxford: Oxford University Press, 1997. – Pp. 22-38.
7. Mardonova Lobar Umaraliyevna, & Xonimova Maryam. (2024). BUYUK ZAMONDOSHLAR, MANGU YASHAGAY. *PEDAGOGS*, *57*(1), 132–138.
8. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.
9. Xurramovna Q. G., Donaboyevna S. M. " Layli va Majnun" dostonida onomastik birliklar //INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY. – 2025. – Т. 2. – №. 5. – С. 157-158.
10. Xurramovna, Q. G., & To'raqulovna, D. M. (2025, December). "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONIDAGI ONOMOSTIK BIRLIKLARNING BADIIY-POETIK AHAMIYATI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SUPPORT OF MODERN SCIENCE AND INNOVATION.* (Vol. 1, No. 5, pp. 58-61).

11. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.
12. Dilshoda, A., Dilfuza, T., Muxlisa, M., & Dildora, A. (2025). MAXTUMQULI SHE'RIYATIDA HAYOTIYLIK. SHOKH LIBRARY, 1(11).
13. Abdurashidovich M. A. LINGUISTIC APPROACH TO NESTED DICTIONARIES AND THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT //Multidisciplinary and Multidimensional Journal. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 144-147.
14. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). "LISON UT-TAYR" DOSTONINING BOBLAR BO 'YICHA TASNIFI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, *17*(02), 117-121.
15. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).
16. Raimnazarova Nasiba Xoliyarovna, Abduhakimova Shahlo Shuxratjon qizi. (2026). INGLIZ TILI SINFLARIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'ZARO HAMKORLIGI NAZARLARI: DUXTAT TAHLILI. *Efiopiya xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqotlar jurnali* , *13* (03), 1266–1270.
17. Iboralarni uslublarga ajratish mezonlari: nazariy va amaliy yondashuv (frazeologik birliklar stilistik tahlili asosida). (2025). *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY*, *2*(6), 12-16.

18. Sayfullayev, N. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168-170.
19. Zafariddin, Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.
20. Tulkinjon, K. (2020). About historiography of historical geography of northern Bactria. *Journal of Critical Reviews*, *7*(18), 748-758.